

Artikel

Tijdsegoïsme en de opkomst van een duurzaamheidsreligie¹

Koen Breedveld

In Vlaanderen en in Nederland is er de laatste jaren veel te doen geweest rond het thema tijd. De beheptheid met tijd heeft een tijdsegoïsme bewerkstelligd waarin het eigen belang prevaleert boven dat van anderen en van toekomstige generaties. Het overheidsbeleid tot nu toe is van beperkte betekenis daar een centrale coördinatie ontbreekt en het beleid te veel onderdeel is van het systeem dat de benodigde veranderingen enkel als offers kan voorstellen. Een meer relaxed bestaan vergt echter meer dan alleen systeemconforme maatregelen, het vergt in de kern een andere omgang met tijd en daarmee een ander type samenleving. Daarbij is een belangrijke rol weggelegd voor culturele verandering. De opkomst van een 'duurzaamheidsreligie' zou een eerste stap kunnen zijn. De ervaring leert dat zelfbeperking niet gemakkelijk zonder druk te realiseren valt.

10

Veel is nog niet goed

Er bestaat een uitgebreide literatuur over tijd. Vanuit meerdere invalshoeken, waaronder de sociologie, maar ook de geschiedkunde, de economie, de psychologie en zelfs de antropologie, hebben onderzoekers zich beziggehouden met het thema tijd. Dat tijd zo'n populair thema is, verbaast geenszins. Enerzijds is tijd een voldoende abstract begrip om als inspiratie te kunnen dienen voor inspirerende vergezichten. Anderzijds is 'tijd' zo onlosmakelijk verbonden met het alledaagse leven, dat het voor de meeste mensen tamelijk gemakkelijk is om zich een voorstelling te maken van waar het in een analyse van de tijd over zou kunnen gaan.

Veel is echter nog niet goed. Veel van het geschrevene over tijd blijft steken

op het niveau van hetzij tamelijk naïeve utopieën, hetzij ad hoc-oplossingen voor wat de ochtendkrant aan nieuwe tijdsproblemen meldt. Slechts weinigen slagen erin om de problematiek van alledag te situeren in grotere maatschappelijke verbanden en daar lessen uit te trekken in termen van mogelijkheden en onmogelijkheden van beleidsmatig ingrijpen in de tijd.

Tot de auteurs die daar in een langer en recenter verleden wel goed in zijn geslaagd, behoren Vlaamse onderzoekers als Elchardus (1991, 1996), Glorieux (1995, 2004) en Geldof (2001, 2002). In Nederland verwijs ik naar Knulst (1984) en de Tilburgse groep Beckers, Mommaas en Van der Poel (Van Bijsterveldt 1988, Mommaas 2000). Aan dit rijtje kunnen we sinds kort ook

twee nieuwe auteurs toevoegen. In *In de Houdgreep van de Tijd* combineren Laeyendecker (emeritus hoogleraar Sociologie Universiteit van Leiden) en Veerman de langetermijngeschiedenis van de tijd met recente, meer empirische feitenkennis over tijdsbesteding. Voeg daarbij een goede kennis van het hedendaagse (Nederlandse) debat over tijd om tot een analyse te komen van waar het momenteel aan schort en wat daar beleidsmatig aan valt te doen. Het boek vormt daarmee een van de meest lezenswaardige publicaties op dit terrein van de afgelopen jaren.

Tijdsyndroom

Volgens beide auteurs is de wijze waarop wij met tijd omgaan, diep geworteld in de wijze waarop de samenleving is georganiseerd (zie ook Elchardus 1996). De organisatie van de tijd is daarmee nauw verweven met onze cultuur, onze economie, onze politiek.

Een van de kenmerkende elementen van de moderne omgang met tijd is dat we behept zijn met snelheid, met efficiëntie. Was die rationele omgang eerst, vijftig tot honderd jaar geleden, wellicht nog beperkt tot een specifiek maatschappelijk domein – de arbeid –, omvat de zoektocht naar tijdwinst en het vermijden van tijdverlies tegenwoordig bijna het totale maatschappelijke bestaan. In navolging van de psycholoog Winnubst (1975) kunnen we dan ook spreken van een westers tijdsyndroom. Over de oorsprong van dat syndroom bestaat nog wel verschil van mening. Laeyendecker en Veerman noemen het WTE-complex (Wetenschap, Techniek, Economie) als drijvende kracht achter dit versnellingsproces. Anderen dichten een grotere rol toe aan de cultuur en wijzen op het vooruitgangsideaal van het Verlichtingsdenken – met de nadruk op rationaliteit, tijds-

soevereiniteit, zelfrealisatie en emancipatie die daarin ligt besloten (zie bijv.: Harvey 1989).

Tijdsegoïsme

Onmiskenbaar heeft de obsessie met tijd veel voordelen gebracht. Zowel wat betreft welvaart als wat betreft gezondheid staat de westerse mens er nu beter voor dan voorheen. Desondanks kent de beheptheid met tijd ook evidente nadelen. Op het individuele vlak valt dan te denken aan het geklaag over tijdsdruk, aan het onvermogen om te genieten van het hier en nu en iedere actie in het teken te stellen van *efficiency*, aan het ondergeschikt maken van criteria van smaak en kwaliteit aan het snelheids criterium, en tot slot aan het ongeduld dat de moderne mens kenmerkt en dat hem ertoe verleidt om respect te eisen zonder het eerst te verdienen en zijn rede doet verliezen zodra hij geconfronteerd wordt met tijdverlies (gedragingen die zich vrijwel dagelijks voor iedereen herkenbaar voordoen, als er weer vertragingen zijn in het verkeer of als het publiek samendromt bijvoorbeeld om inkopen te doen).

Maar de nadelen van het westerse tijdsyndroom reiken verder dan het individu. Ze brengen ook een 'tijdsegoïsme' met zich dat weinig waardering kan opbrengen voor de grenzen die het samenleven stelt aan de mogelijkheid om zelf de tijd in te delen en dat een bedreiging vormt voor het samenleven zelf. Datzelfde tijdsegoïsme maakt ook dat men in zijn of haar gedrag onvoldoende rekening houdt met de consequenties van het handelen voor toekomstige generaties. Tijdsdruk en duurzaamheid staan op gespannen voet met elkaar. Dat demonstreren de toename van het vliegverkeer, van het autogebruik en van wegwerpproducten als papieren luiers voor baby's en andere gemakartikelen

(zie Aarts 2001, Harms 2003, Peters 2003).

Stysteemconform beleid

Het valt niet te ontkennen dat de Nederlandse overheid pogingen heeft ondernomen om beleid te ontwikkelen op de thematiek van de gejaagdheid. Vooral in de jaren negentig zien we een ware explosie van wat in zekere zin een 'tijdsbeleid' kan worden genoemd. Afdwongen door een groeiende groep werkende vrouwen en gerealiseerd door een nieuwe generatie politici, zelf vrouw of anders met een werkende vrouw thuis, zijn diverse pogingen ondernomen om het hoofd te bieden aan de toenemende drukte. De belangrijkste bouwstenen van dit beleid bestonden (en bestaan) uit de flexibilisering van tijdsordes zoals die gestalte kregen in de Arbeidstijdenwet en de Winkelstijdenwet van 1996²; in de stimulering van kinderopvang, naschoolse opvang en vormen van integratie van school en opvang in zogenaamde brede scholen; in het creëren van allerlei verlovregelingen, meest recentelijk in een Levensloopregeling³; en in allerlei projecten rondom indeling van tijd en ruimte in eerst de Commissie, en later de Stimuleringsmaatregel Dagindeling⁴. Het merendeel van deze maatregelen moet echter, met Laeyendecker en Veerman, als 'stysteemconform' worden gekwalificeerd. Eerst en vooral zijn ze bedoeld geweest om burgers ruimte te geven om nog meer van hun ambities te realiseren. Voor de meer essentiële vraag naar de grenzen van ambities zelf, is weinig oog geweest. Vanuit het gezichtspunt van een (pragmatisch) politicus valt dat wellicht te begrijpen. Feit is dat men met een dergelijke aanpak de boom van het tijdprobleem weliswaar steeds keurig bij snoeit maar het probleem niet bij de wortel aanpakt.

Anders denken in plaats van offers

Het behoort uiteraard tot het wezenskenmerk van een politicus dat hij gehoor geeft aan de klaagzang van het electoraat. Desondanks: behoort het ook niet tot diens taak om datzelfde electoraat te overtuigen van de noodzaak om verder te kijken dan de problematiek van vandaag en morgen? Is het niet veel meer zijn rol om een visie te (laten) ontwikkelen en daar maatschappelijk draagvlak voor te vinden, ook als dat betekent dat die visie aanpassing vergt, aanpassing die zich in eerste instantie presenteert als een offer?

Met die laatste formulering raakt men echter aan de kern van het probleem van de tijd. Een duurzame omgang met tijd vergt geen offers. Wat het wel vergt, is een andere waardering van concepten die deels op gespannen voet met elkaar staan. Waar het immers in de kern om draait, is het doorbreken van de spiraal van wat door Juliet Schor (1991) de 'cycle-of-work-and-spend' is genoemd, van hard werken en steeds meer uitgeven. Dat is de harde boodschap waar politici niet aan durven komen: onthaasten betekent minder consumeren, minder omzet, minder carrière, minder economische welvaart, minder werkgelegenheid.

Zijn dat offers? Wel, natuurlijk voor degene die geen baan meer heeft. Maar een economie die niet alleen op groei gegrondvest is, betekent ook meer tijd, meer duurzaamheid, meer zelfredzaamheid, meer ruimte voor kwaliteit, voor ritmes en routines. Het verlies aan materiële welvaart is slechts een offer in de hegemonie van het vrije markt- en vooruitgangdenken, met zijn nadruk op arbeidsethos, economische vooruitgang en individuele soevereiniteit. Het is aan politici om die hegemonie (mee) te doorbreken en er een andere visie op

tijd, economie en cultuur voor in de plaats te zetten.

Ruimte voor tijd

Dat het geen gemakkelijke taak is om een dergelijke nieuwe visie te ontwikkelen en geaccepteerd te krijgen, is zonneklaar. De overheid, maar ook de goedwillende burger, dient in zijn verlangen naar transformatie op te boksen tegen gerespecteerde krachten als het marketinggeweld van ondernemers en de hegemonie van vrije keuze. Het verleden heeft meermalen aangetoond dat met die krachten niet te spotten valt, en dat het dagelijks handelen, zeker in de vrije tijd, zich nauwelijks langs directe weg laat sturen (zie Cross 1993). De verankering van de vrije keuze in de grondwet maakt daarbij dat de overheid bij het aansturen van gedragsveranderingen veelal op weinig anders een beroep kan doen dan op campagnes om leefstijlen aan te passen⁵. In het gedrang van de talrijke commerciële boodschappen is echter duidelijk dat de overheid in deze niet aan de toppen van de maatschappelijke pyramide staat.

Beleidsmakers worden daarbij niet geholpen door het feit dat tijd niet valt binnen het beleidsveld van één bepaald ministerie. In Nederland houdt het ministerie van Economische Zaken zich met openingstijden bezig, Sociale Zaken en Werkgelegenheid met arbeidstijden, Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen met schooltijden, Volksgezondheid, Welzijn en Sport met tijden in de gezondheidszorg, Binnenlandse Zaken met publieke dienstverlening, enzovoort. Tijd is niet iemands probleem, althans, niet in directe zin. Het beleid wordt dan ook niet gecoördineerd, er is geen stimulus om onderzoek te doen, geen instantie zoals dat het geval is bij de ruimtelijke ordening of zelfs

bij de economie waar kennis wordt verzameld en discussie aangewakkerd. Het onderzoek naar kwesties van tijdsordering en – besteding blijft daarmee een ad hoc-aangelegenheid.

Twee thema's

Anders dan ruimte wordt de tijd niet gezien en beleefd als een collectief goed. Er is geen meetbare hoeveelheid tijd die moet en kan worden toegedeeld. Hooguit valt te constateren dat de omgang met tijd gevolgen heeft voor de tijd van de ander – zoals wanneer een werkgever een werknemer zich dood laat werken, of als een kroegentocht de nachtrust van buurtbewoners verstoort. Maar ook dan geldt dat, in het beste geval, er regels worden opgesteld die het individuele handelen aan banden leggen. Van een visie op tijd als collectief goed is daarmee nog geen sprake (Van den Broek 1999).

Gesteld echter dat er een departement voor de tijd zou komen, wat zouden dan prioriteiten moeten zijn? De discussie in Nederland over de zogenaamde '24-ureneconomie' laat zich opsplitsen in twee deelvragen. De eerste deelvraag heeft betrekking op de waarborging van collectieve ritmes; de tweede op de toenemende maatschappelijke tijdsdruk.

Ook in *In de Houdgreep van de Tijd* staan die twee deelvragen centraal. Vanuit de context waarin deze studie is verricht⁶ is dat een begrijpelijke keuze. Ontegenzeggelijk zijn de twee thema's ook aan elkaar gerelateerd. Het is de tijdsdruk en de zoektocht naar een efficiënte tijdsindeling die de vraag doet rijzen naar individuele tijdssoevereiniteit, en die ongeduld bewerkstelligt met ritmes die van bovenaf een vaste tijdsindeling afdwingen. Empirisch is die relatie zichtbaar in de negatieve relatie die er bestaat tussen arbeidsduur

en ruimere openingstijden van winkels: naarmate de arbeidsduur toeneemt, groeit de behoefte aan ruimere openingstijden (Breedveld en Van den Broek 2003).

Desondanks zal ik betogen dat het hier deels gescheiden kwesties betreffen, met deels een andere dynamiek. Die dynamiek is er ook de oorzaak van dat er bij het ene thema reden kan zijn voor optimisme, waar een analyse van oorzaken en gevolgen voor het andere thema tot pessimisme aanleiding geeft.

Thema één: de waarborging van ritmes

Om met het optimisme te beginnen. Velen maken zich tegenwoordig bezorgd over een verlies aan collectieve ritmes. Het belang van dergelijke ritmes voor het samenleven is evident, evenals het feit dat met de recente liberalisering van wetgeving op het terrein van arbeids- en winkeltijden druk is geplaatst op de ritmering in de tijd. De zoektocht naar individuele tijdssoevereiniteit staat daarbij op gespannen voet met de idee van voorgeschreven rustdagen.

Desondanks is er geen aanleiding om te verwachten dat we ooit naar een samenleving zullen gaan waarin de tijd geen ordening, geen afwisseling van momenten, inzet en ontspanning meer kent. Men denke hierbij aan het werk van de befaamde Russisch-Amerikaanse onderzoeker Pitirim Sorokin: *‘As long as there are different local societies and cultures, there will be the different local systems of sociocultural time’* (Pitirim Sorokin (1943/1964). *Socio-cultural Causality, Space, Time*. New York: Russell & Russell)

Het bestaan van de mens is inherent ritmisch, of zoals Michael Young (1988) het stelt, metronomisch. Niet alleen zijn

er de biologische ritmes van dag en nacht en van leven en dood, maar daarnaast vertrouwt iedere samenleving op een ingewikkeld bouwsel van terugkerende ritmes en routines. Dat geldt voor de school, maar ook voor het gezinsleven, de arbeidsorganisatie, de hobbyclub en het politieke spel. In de hedendaagse samenleving, waar *efficiency* de boventoon voert en velen de belangen van het individu laten prevaleren boven die van het collectief, kost het de mens moeite om zich aan dergelijke ritmes te onderwerpen. De nadelen ervan – vooral filevorming en onderbenutting van capaciteit – worden niet gemakkelijk geaccepteerd; de voordelen – rust, vertrouwde en tijdsbesparende routines – niet gezien of negatief gewaardeerd. Aan het elastiekje dat een collectief ritme nu eenmaal is, wordt getrokken. Dat wil echter nog niet zeggen dat het elastiek ook zal bezwijken onder de druk en gaat knappen. Daarvoor staan ritmes te centraal in ons handelen. Analyses op Nederlandse tijdsbestedingsgegevens wijzen uit dat er in de jaren vijftig meer in de avonden en weekeinden werd gewerkt dan nu (Breedveld 1999). Weliswaar zijn de openingstijden van winkels in Nederland verruimd, maar 7 jaar na dato waren 80% van de commerciële organisaties nog steeds om 18 uur gesloten (Breedveld en Van den Broek 2003). Zoals te zien is op de homepage van het Tijdsbestedingsonderzoek (www.tijdsbesteding.nl) kent de tijd nog steeds een duidelijke en herkenbare ordening. De opmars van ICT en de globalisering brengt daarin mee dat bestaande patronen wat onder druk staan en mensen ook tijdens rustperiodes bereikbaar blijven. Van de andere kant blijkt ook het ICT-gebruik snel te worden ingekapseld in bestaande tijdsstructuren (De Haan et al. 2001) en brengt de globalisering deels ook

nieuwe ritmes met zich (zoals Valentijnsdag). De vrees voor een 24-ureconomie laat zich in die context gelden als een wat ouderwetse, maar weinig gefundeerde cultuurkritiek.

Thema twee: tijdsdruk

Dat ligt anders bij de thematiek van tijdsdruk, van gejaagdheid en duurzaamheid. Hier is niet evident sprake van een tegenkracht. Natuurlijk is er de behoefte aan recuperatie, aan voortplanting, aan het beschikbaar houden van productiemiddelen voor toekomstige generaties. Maar voor de meesten van ons en voor de meeste organisaties is de relatie tussen deze zaken en kwesties van tijdsdruk niet evident en allerminst lineair. Een arbeidsorganisatie is wellicht gebaat bij een continue aanwas van arbeidskrachten, maar hoeft deze aanwas niet tot zijn probleem te rekenen (en dat van een collectief vergaderritme wel).

De oplossing voor de tijdsdruk ligt ook niet dicht bij huis, in de maatregelen zoals die tot op heden zijn genomen. Het loont de moeite om op dit punt een andere, bijna vergeten denker over tijd te citeren, de Amerikaanse filosoof de Grazia: *'As long as our basic time concepts remain unchanged, it is useless to look for relief to timesaving gadgets'* (Sebastian De Grazia (1962/1964). *Of Time, Work and Leisure*. New York: Anchor Books)

Zoals al gesteld: de wijze waarop we met de tijd omgaan is onlosmakelijk verbonden met de organisatie van de samenleving, en daarmee met de cultuur, de economie en de politiek. Een meer relaxed bestaan vergt een andere omgang met tijd en daarmee een ander type samenleving.

Cultuur, politiek, economie

Waar moet de kiem van een andere

omgang met tijd worden gezocht? Zoals gesteld: van 'mainstream' politici hoeft men in eerste instantie weinig heil te verwachten. De overheid zit te veel ingekapseld in de hegemonie van vooruitgang en vrije markt om de noodzakelijke transformaties als iets anders dan als een offer te kunnen zien. Kort gesteld: de maatregelen die moeten worden genomen om een andere omgang met tijd te bewerkstelligen, impliceren in de huidige politieke constellatie weinig minder dan een politieke zelfmoord.

Van de economie moet evenmin heil worden verwacht. De markteconomie, die inmiddels wereldwijd als zaligmakend wordt omhelsd, bestaat nu eenmaal bij de gratie van de cyclus van *'work-and-spend'*, van hard werken, veel geld uitgeven en tijdstekort. Tegenvoorbeelden die er soms zijn, zoals hippe internetbedrijven waar men ruimte laat om te *chillen* en te *loungen*, bestaan alleen in marktniches waar de werking van de markt tijdelijk beperkt is. Gejaagdheid is voor de economie vooral een nieuwe afzetmarkt (van gemaksgoederen).

De enig overgebleven mogelijkheid is dan de cultuur. Een cultuuromslag vormt de noodzakelijke voorwaarde om de politieke maatregelen die nodig zijn om de economie op een meer duurzame leest te schoeien, niet als offer te zien maar als winstpunt.

Druppels op een hete plaat

De kansen op een dergelijke cultuuromslag moeten echter niet te hoog worden ingeschat. Weliswaar is de arbeidstijd verkort en zijn er mannen die *sabbaticals* nemen, zorgverlof, of geïnteresseerd raken in andere zaken dan carrière. Maar deze trend weegt niet op tegen de veel grotere stijging in

arbeidsinzet die zich de afgelopen decennia bij vrouwen heeft voorgedaan en die van de huidige samenleving een 'gemobiliseerde samenleving' (Elchardus 1996) heeft gemaakt. De stijging van het aandeel werkende vrouwen (in Nederland) heeft betekend dat de vrouw de afgelopen decennia gemiddeld 6 uur per week meer is gaan werken (Breedveld en Van den Broek 2001). Die stijging is beduidend groter dan de daling die zich soms bij mannen voordoet. Als die zich voordoet, want nog steeds werkt 91% van de mannen voltijds (dat wil zeggen: >35 uur per week). De consequentie van deze 'ge-mankeerde emancipatie' is dat de gemiddelde werkweek van een modern paar thans ongeveer 56 uur per week beslaat, zoniet meer, en dat is ruim meer dan voor de tijd van de vijfdaagse werkweek. Die paar mannen die een dag minder zijn gaan werken, vormen niet meer dan een druppel op een hete plaat.

Duurzaamheidsreligie

Toch moet onze hoop gevestigd blijven op dergelijke 'tijdspioniers' (Horning et al. 1990), waartoe we ook alle 'consuminderers' en 'onthaasters' kunnen rekenen. Uit dergelijke tegenbewegingen kan een cultuur voortkomen – een 'duurzaamheidsreligie' - waarin het marginaal nut van nog meer economisch gewin nauwelijks nog wordt ingezien, en juist het verlies aan rust, geduld en tijd als een serieus offer wordt beschouwd. De historie laat zien dat dergelijke tegenbewegingen niet per definitie kansloos zijn (zie de emancipatiebeweging, zie de acties tegen zinloos geweld, verschillende aspecten van duurzaam consumeren). In navolging van de Antwerpse socioloog Geldof (2001, 2002) stel ik daarbij dat zelfbeperking in dat nieuwe tijdsbewustzijn een belangrijk aspect vormt. Het gaat erom dat men tijd minder als individuele

aangelegenheid gaat zien en meer als collectief goed, waarvan de inzet gevolgen heeft voor anderen en voor toekomstige generaties (een communautair tijdsbewustzijn, zoals Elchardus (1991) dat noemt).

Boren in hard hout

In de kern blijft cultuurverandering echter een kwestie van kleine stapjes langzaam vooruit, of zoals de auteurs van *In de Houdgreep van de Tijd* in navolging van Max Weber stellen: van krachtig boren in hard hout. De vraag is nu niet meer, zoals honderd jaar terug, hoe luie werknemers tot hard werken kunnen worden aangezet. Hard werken is vanzelfsprekend geworden. De vraag nu is, hoe drukbezette en hardwerkende burgers tot een beetje meer luiheid kunnen worden verleid.

Om een dergelijke cultuuromslag in gang te zetten is het van belang dat de beweging zich gesteund weet door individuen die door hun positie iets in beweging kunnen zetten (zoals de ministers Wijers en Zalm dat in het Nederland van midden jaren negentig in zekere zin deden). Symboolwetgeving, zoals de Wet Aanpassing Arbeidsduur⁷ of de huidige overheids campagne 'Mannen in de Hoofdrol', hoort daar ook bij (al is de effectieve werking daarvan wellicht niet groot). Belangwekkender is dat het proces van Europese eenwording er niet toe leidt dat, zoals nu in Nederland dreigt te gebeuren⁸, met de Europese integratie de wetgeving op het terrein van de arbeidstijden verlaagd wordt tot het laagste gedeelde niveau. Dat zou twee stappen achteruit zijn.

Onderhandelaars van de vakbeweging kunnen daarbij gebruikmaken van de wetenschap dat werkenden toekomstig loon gemakkelijker inruilen voor vrije tijd dan het huidige loon. Verder zijn er zaken zoals de Belgische tijdscrediet-

regelingen of de 'tijdbanken' die door Gustav Rehn in Zweden en in Nederland door Theo Beckers (1994) als mogelijkheden zijn geopperd (beide lang voordat politici het woord levensloop in de woord mond te nemen). Het zijn middelen om mensen te bewegen om in ieder geval tijdelijk meer waarde toe te kennen aan tijd dan aan geld.

Status en externe druk

Of dit alles voldoende zal zijn, valt te bezien. De (post-)moderne burger heeft de individuele keuzeruimte als groot goed omarmd. Die keuze brengt ook met zich dat burgers zich minder snel laten overtuigen om tot andere keuzes te komen, zeker waar dat – zoals bij duurzaamheidsvraagstukken - keuzes betreft waar het individuele voordeel niet altijd even direct zichtbaar is. Een beroep op het collectieve belang vindt minder snel gehoor.

In een dergelijke situatie vormt status een sleutelbegrip. Status vormt een motivatie voor individueel handelen. Voorbeelden uit het verleden maken echter duidelijk dat men moeilijk status ontleent aan aspecten van zelfbeperking (zoals milieubewust consumeren en pionieren met tijd). Daarvoor zijn de tegenkrachten te sterk en de voordelen ervan te weinig zichtbaar in het maatschappelijke verkeer. Het wachten is feitelijk op een persoon, een instantie of een omstandigheid die de voordelen van zelfbeperking kan uitvergrooten en mensen er het nut van kan laten inzien. In haar proefschrift is Wilma Aarts (2001) buitengewoon kritisch over de mogelijkheid dat soberheid zonder externe druk valt af te dwingen. Naar het zich laat aanzien zal een cultuuromslag zich enkel afdwingen door zwaarwegende externe omstandigheden, zoals een milieuramp of een recessie.

Technologische en economische ways-out?

De hoop is uiteraard dat een beroep op dergelijke omstandigheden niet nodig zal zijn. We kunnen wellicht moed putten uit twee mogelijke 'ways-out', een met een economisch fundament en een met een meer technologisch fundament. Economisch gezien luidt de vraag of het niet mogelijk is om duurzame consumptie en een communautaire omgang met tijd te combineren met een economie die gericht blijft op groei. De voor tekenen hiervoor zijn echter niet bijzonder gunstig. Op zijn best toont de cultuur zich dermate krachtig dat ze de politiek aanzet om de hegemonie van economische groei van zijn scherpe kantjes te ontdoen (zoals dat ook gebeurde bij bijvoorbeeld de anti-rookbeweging). Voor duurzame consumptie zie ik nog mogelijkheden dat de cultuur direct aan de economie raakt, zoals wanneer grote winkelketens ecologische landbouwproducten in hun assortiment opnemen. Of zo iets ook voor de tijd te realiseren valt, is een nog onbeantwoorde vraag.

Een technologische way-out is gelegen in de mogelijkheid om langs technologische weg de economie te verduurzamen. Als het mogelijk is om alle milieuproblemen technologisch op te lossen – bijvoorbeeld met zonne-energie en auto's op waterstof – dan is daarmee een belangrijk probleem uit de weg geholpen (misschien zou vervanging van BTW – een belasting op tijd dus – door een BVE – een Belasting op Verbruikte Energie – hiertoe kunnen bijdragen).

Wat vervolgens nog rest, is de problematiek van de gejaagdheid, van tijdsdruk en burnout. Men mag dit probleem niet bagatelliseren. Feit is echter dat de mens bijzonder flexibel is. Het mag dan niet leuk zijn om niet te kunnen func-

tioneren zonder gsm en zonder 'organizer', feit is dat jonge generaties ook deze vaardigheden snel onder de knie krijgen, zoals generaties voor hen moesten leren omgaan met prikklokken

en polshorloges. Misschien hebben we in onze beschouwingen over tijd te weinig rekenschap gegeven van het vermogen van de mens tot aanpassing.

[Bio]

Koen Breedveld is als senior onderzoeker Tijdsordening en Vrijtijdsbesteding werkzaam bij de sectie Tijd, Media en Cultuur van het Nederlandse Sociaal en Cultureel Planbureau, waar hij onder andere verantwoordelijk is voor de vijfjaarlijkse tijdsbestedingsonderzoeken van dit bureau (zie www.tijdsbesteding.nl). Hij is te bereiken op: k.breedveld@scp.nl

[Noten]

- ¹ Dit artikel is een uitwerking van een co-referaat, gehouden bij het verschijnen van *In de houdgreep van de Tijd* (Laeyendecker en Veerman 2004), op het Symposium In de Ban van de Tijd, De Rode Hoed, 19 februari 2004.
- ² De Arbeidstijdenwet werd aangenomen in 1995 en ging van kracht vanaf 1-1-1996. De wet betrachtte een algehele flexibilisering van arbeidstijden. Tot de meer spraakmakende onderdelen van de wet behoorde het vrijgeven van de zaterdag als gewone werkdag en het loslaten van de idee dat arbeid gewoonlijk overdag wordt uitgevoerd. Zie ook www.arbeidstijdenwet.nl.
De Winkeltijdenwet geldt vanaf 1-6-1996 en beoogde een verruiming van de toegestane winkeltijden. Winkels in Nederland mogen sindsdien tot 22 uur open blijven (was 18.30 uur) en zijn niet meer gehouden aan een maximale openstellingsduur. Gemeenten mogen maximaal 12 koopzondagen per jaar invoeren, voor toeristische gemeenten geldt geen limiet.
- ³ Op het moment van het schrijven van dit artikel (eind juni 2004) waren overheid, werkgevers en werknemers in een serieus conflict verwickeld over een nieuwe regeling voor prepensioen en verlof, een Levensloopregeling. Het voorstel van de overheid luidt dat werknemers driemaal in hun carrière maximaal 6 maanden met betaald verlof kunnen, waarvoor ze zelf jaarlijks maximaal 12% van hun salaris mogen sparen. De gespaarde dagen kunnen ook worden ingezet voor een vervroegd pensioen. Het was nog onbekend wanneer (en of) de regeling werkelijk wordt ingevoerd. Zie verder <http://home.szw.nl/navigatie/dossier/>, dossier oudedagsvoorziening.
- ⁴ Op 4 november 1996 installeerde de toenmalige minister van Sociale Zaken en Werkgelegenheid Ad Melkert in Kindercentrum Carola de Commissie Dagindeling. Doelstelling van de Commissie was om met voorstellen te komen tot verbetering van het 'overgeorganiseerde bestaan van taakcombineerders'. Op 23 april 1998 kwam de Commissie Dagindeling met zijn eindadvies. Op 24 maart 1999 kreeg de Commissie Dagindeling een vervolg in de Stuurgroep Dagindeling en in de Stimuleringsmaatregel Dagindeling. Er kwam een budget van 27 miljoen euro voor vier jaar. Uit dit budget zijn 140 experimenten gefinancierd op het terrein van opvang en onderwijs, flexibele werktijden, openingstijden, dienstverlening, en lokale tijd-ruimteprojecten. Zie verder Keuzenkamp et al. 2003, www.dagindeling.nl en www.emancipatieweb.nl. Momenteel is er een nieuwe ronde projecten gestart, gefinancierd uit Europese ESF-gelden.
- ⁵ Zoals onlangs in Nederland met de campagne Mannen in de Hoofdrol van het ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid. De campagne is bedoeld om de huishoudelijke en zorgtaken tussen mannen en vrouwen gelijkjer te verdelen. Onderdeel van de campagne waren een serie spotjes op televisie, alsmede een serie tv-programma's. Zie voor meer info de website www.wiedoetwat.nl

- ⁶ De studie was gefinancierd door het MCKS, het Multidisciplinair Centrum voor Kerk en Samenleving.
- ⁷ De WAA stelt dat een ieder een wettelijk recht heeft om zijn arbeidsduur aan te passen, althans om daartoe bij zijn of haar werkgever een verzoek in te dienen. Werkgevers mogen dit verzoek echter weigeren op grond van een gebrek aan budget, of om andere bedrijfs-technische redenen. De wet ging op 1 juli 2000 van kracht.
- ⁸ Gedoeld wordt op de recente pogingen tot 'Vereenvoudiging van de Arbeidstijden', een aanpassing – liberalisering - van de Arbeidstijdenwet van 1995/'96 waarvoor het Europese minimum aan wetgeving als expliciet uitgangspunt is genomen. Ten tijde van het schrijven van dit artikel was het wetsvoorstel ter advies voorgelegd aan de SER, de Sociaal Economische Raad (www.ser.nl). Aansluitend volgt de behandeling in de Tweede Kamer. Zie www.overheid.nl, stuk 29.376.

[Referenties]

- Aarts, W. (2001)
Consumeren en de marginaliteit van matiging. *Vrijtijdstudies*, 19(1), 43-56.
- Beckers, T. (1994)
Gedeelde arbeid en gekozen tijd: het perspectief van een Post-industrieel Temporeel Traject. *Vrijetijd en Samenleving / Vrijtijdstudies*, 12(3), 81-86.
- Bijsterveldt, Q., van (1988)
Over tijd. Amersfoort: Acco.
- Breedveld, K. (1999)
Regelmatig onregelmatig. Spreiding van arbeidstijden en de gevolgen voor vrijetijd en recreatie. Amsterdam: Thela Thesis.
- Breedveld, K. & A. Broek van den. (Ed.) (2001)
Trends in de tijd. Een schets van recente ontwikkelingen in tijdsbesteding en tijds-ordening. Den Haag: SCP.
- Breedveld, K. & A. van den Broek (2003)
De meerkeuzemaatschappij. Facetten van de temporele organisatie van verplichtingen en voorzieningen. Den Haag: SCP.
- Broek, A., van den (1999)
Tijdsordening is optelsom van onbedoelde uitkomsten. *Facta*, 7(2), 16-19.
- Cross, G. (1993)
Time and money: the making of consumer culture. London, UK: Routledge.
- Elchardus, M. (1991)
Flexible men and women. The changing temporal organization of work and culture: an empirical analysis. *Social Science Information*, 30(4), 701-725.
- Elchardus, M. (1996)
De gemobiliseerde samenleving. Tussen de oude en een nieuwe ordening van de tijd. Brussel: Koning Boudewijnstichting.
- Elchardus, M. & P. Heyvaert (1991)
Soepel, flexibel en ongebonden. Een vergelijking van twee laat-moderne generaties. Brussel: VUB-Press.
- Geldof, D. (2001)
Onthaasting. Op zoek naar tijd in een risicomaatschappij. Antwerpen / Baarn: Houtekiet / De Prom.
- Geldof, D. (2002)
Niet meer maar beter. Over zelfbeperking in de risicomaatschappij (tweede druk, origineel 1999). Leuven/Leusden: Acco.

- Glorieux, I. (1995)
Arbeid als zingever. Brussel: VUBPress.
- Glorieux, I; Minnen, J. & Van Thielen, L. - *Moeder, wanneer werken wij? Arbeidsmarktconclusies uit het Vlaams tijdsbestedingsonderzoek 1988-1999*. Antwerpen, Garant / Leuven, Steunpunt WAV, 199 blz. (reeks: Arbeidsmarkt in Vlaanderen).
- Grazia, S., de. (1962)
Of time, work and leisure (1964 ed.). Garden city, New York: Anchor Books/ Doubleday.
- Haan, J., de., K. Breedveld & F. Huysmans (2001)
De tijd van de digitale revolutie. In: Hogenhuis, C. & E. Panne van der. (Ed.), *Utopie of werkelijkheid?* (pp. 129-149). Kampen: Kok.
- Harms, L. (2003)
Mobiel in de tijd. op weg naar een auto-afhankelijke maatschappij. Den Haag: SCP.
- Harvey, D. (1989)
The condition of postmodernity. Oxford, UK: Blackwell Publishers.
- Horning, K., A. Gerhard & M. Michailow (1990)
Time pioneers. Flexible working time and new lifestyles (1995 vertaling van Zeitpioniere). Cambridge: Polity Press.
- Keuzenkamp, S., M. Cloon, W. Portegijs & V. Veldheer (2003)
Beter voor de dag. Evaluatie van de stimuleringsmaatregel Dagindeling. Den Haag: SCP.
- Knulst, W. (1984)
Tijdsbesteding en overheidsbeleid. Rijswijk: SCP.
- Laeyendecker, L. & M.P. Veerman (2004)
In de houdgreep van de tijd. Onze omgang met de tijd in een consumptieve cultuur. Budel: Damon.
- Mommaas, H. (2000)
De vrijetijdsindustrie in stad en land. Een studie naar de markt van belevenissen. Den Haag: WRR / SDU, 2000.
- Peters, P. (2003)
De haast van Albertine. Reizen in de technologische cultuur: naar een theorie van passages. Amsterdam: De Balie.
- Schor, J. (1991)
The overworked American: the unexpected decline of leisure. New York: Basic Books.
- Sorokin, P. (1943)
Sociocultural causality, space, time (1964 ed.). New York: Russell & Russell.
- Winnubst, J. (1975)
Het Westerse tijdssyndroom. Nijmegen: Stichting Studentenpers Nijmegen.